

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2025.50840.2371>

Print ISSN: X2588-414

Online ISSN: X2783-5081

Pages: 46-67

Received: 29/12/2024

Accepted: 11/06/2025

Original Research

A new look at the association of the words recitation, purification, and teaching in the verses of the Holy Quran with a critique of interpretations

Ali reza heydari she deh *

Assistant Professor, Department of
Islamic Studies, Farhangian University,
Tehran, Iran.

Ghazaleh Rezaei

PhD in Islamic Studies, Farhangian
University, Tehran, Iran

Introduction

The miracle of the Holy Quran depends on the combination of words and their application. Therefore, it is necessary to reflect on the verses that speak about a specific axis with different combinations. One group of these verses is the four verses that refer to the guidance of the Prophet (PBUH) and express the recitation, purification, and teaching of the Book and wisdom with different combinations as stages of guidance. The careful analysis of this group of verses, in addition to being an approach to the miracle of the Quran, also illuminates the guidance strategy for educators based on the stages of guidance in the Quran.

* a.heydari@cfu.ac.ir

The research question is, from a Quranic perspective, what is the relationship between the combination of these words? Should purification be prioritized over teaching or teaching over purification, or is simultaneousness the most desirable method?

Research background

Numerous studies have been conducted regarding the order of recitation, purification, and teaching in the verses of the Quran. Since the focus of this article is on criticizing the views of commentators, this section will provide a general review of related research, which is mainly based on Quranic interpretations:

In total, three main views have been put forward in this field

1. Time limit for the priority of purification over education

Some researchers consider the priority of purification over education to be limited to the specific conditions of the Prophethood era and do not consider it a comprehensive educational principle.

Mohammad Hassani (2006) states in an article with this approach: "The priority of purification over education in the verses of the Quran is focused on the specific social conditions of the Prophethood era and is not considered a general and permanent rule in education. Also, this priority is more concerned with the specific content of the teachings of the Prophet (PBUH), and the assumption of the rank priority of purification over education causes a false separation and distinction between education and upbringing." (Hosani, 2006: p. 119)

This view is a matter of reflection, considering the finality of the Prophet (PBUH) and the eternity of the Quran; because finality requires that divine commands be valid for all ages. In addition, the argument of this theory is based on the lack of distinction between education and upbringing, while in the Quran, the word "education" is used to mean physical and bodily development (Isra: 24). Accordingly, this theory's reliance on the lack of distinction between education and upbringing requires revision (Baqari, 2007, vol. 4: p. 38)

2. Education is the prelude to purification

The second view considers education to be prior to purification and cites verse 129 of Surah Al-Baqarah, in which education is prior to purification. Allama Tabataba'i (1417 AH) states:

"The verse in which education is given priority over purification is in the position of the request of the Prophet Abraham (AS) to God. Since in the external world, knowledge is the prelude to action, in this verse education is mentioned before purification. However, in the verses in which purification is given priority over education, it is a description of the way the Prophet (PBUH) raised the believers, and in this position, purification takes priority over education." (Tabatabai, Vol. 19: p. 447)

According to this theory, knowledge of religious teachings is a factor in creating motivation for purification. However, this view does not pay attention to the fact that the necessary knowledge for purification is not achieved solely through the study of the Book and wisdom. Rather, reciting the verses can also provide this knowledge. This point will be examined in the section on criticism of interpretations

3. The priority of purification over education

The third view accepts the priority of purification over education as a Quranic principle and considers it to be based on the verses of the Quran itself

Zahra Abbasi (2012) writes in her thesis, examining the priority and delay of education and purification: “In the prayer of Prophet Abraham (PBUH), the priority of education over purification indicates the natural state of teaching theoretical sciences, but in cases where purification is mentioned first, this priority is not temporal, but rather a priority of rank. In these cases, the meaning of knowledge is present and intuitive knowledge that can only be achieved through purification and purification of the soul.” (Abbasi, 2012, abstract)

These two views are based on different Quranic interpretations. However, given that the concepts of recitation, purification, and teaching have the same meaning in all four verses, and the purpose of prayer and response in training is the same, these interpretations can also be criticized and will be examined in the following sections of the article.

Research method

This research, with the approach of content analysis and reflection on Quranic verses, examines the above reasons and shows that considering the commonality between the official context of requesting training and the official context of its realization, as well as the unity of the subject of prayer and response (training) and the priority of recitation as a prerequisite for both categories of purification and training, these interpretations cannot justify the difference in combination.

Result

In interpretations, the reasons for the difference in combination of recitation, purification, and teaching in four verses of the Holy Quran can be summarized in two general reasons: 1. Difference in official context 2. Difference in external existence with importance and rank.

In our opinion, the combination of recitation, purification, and teaching in all four verses is based on the order of the stages of guidance. Considering the human perspective and horizontal perspective and throughout his time, Prophet Abraham (peace be upon him) considers the sequence of guidance to be the accompaniment of recitation by the Prophet (peace be upon him) and the teaching of the Book and wisdom by him in order to provide the prerequisites for purification and then the purification of individuals throughout history and based on the

prerequisites provided by the Prophet (peace be upon him) and asks God for it. And God Almighty, in response to his prayer, states recitation, purification and teaching of the Book and wisdom as the correct sequence of stages of guidance and emphasizes this sequence in three verses and with this difference, states the accompaniment, purification as the introduction to accepting the Book and wisdom in the sense of the Quran and guardianship.

Considering the presence of the component of recitation in all three verses before purification and teaching, the problem of the necessity of teaching before purification is also eliminated. In other words, with a comprehensive look at these three components, there is no need to justify the appearance of the verses.

Keywords

Keywords: recitation, teaching, purification, interpretations, precedence, verses of the Quran

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2025.50840.2371>

شاپای چاپی X2588-414

شاپای الکترونیکی X2783-5081

صفحات: ۶۷-۴۶

دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۰۹

پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۱

مقاله پژوهشی

نگاهی نو به همنشینی واژگان تلاوت، تزکیه و تعلیم در آیات قرآن کریم با نقد تفاسیر

علیرضا حیدری سه ده

استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

غزاله رضایی

دانش‌آموخته دکتری معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

چکیده

در چهار آیه از آیات قرآن کریم، سه واژه تلاوت، تزکیه و تعلیم کنار هم ذکر شده‌اند. در یکی از این آیات، تعلیم بر تزکیه مقدم شده است. و در سه آیه دیگر، تزکیه بر تعلیم پیشی گرفته است. از آنجاکه ترتیب واژگان در قرآن کریم حکمت‌آمیز است، مفسران از دیرباز به تفاوت این همنشینی توجه داشته و دلایل مختلفی برای آن ارائه کرده‌اند. مطالعات صورت گرفته پیرامون تقدم و تأخر تزکیه و تعلیم، بر سه دیدگاه کلی تأکید داشته‌اند: برخی تقدم تزکیه بر تعلیم را محدود به شرایط زمانی خاص دانسته‌اند. برخی تعلیم را مقدمه‌ای ضروری برای تزکیه می‌دانند؛ و گروهی دیگر تقدم تزکیه را دارای مبنای رتبی و ارزشی می‌دانند.

این پژوهش، با رویکرد تحلیل محتوا و تدبر در فقرات قرآنی، دلایل فوق را موردبررسی قرار داده و نشان می‌دهد که با توجه به اشتراک میان سیاق مقامی درخواست تربیت و سیاق مقامی تحقق آن، همچنین وحدت موضوع دعا و اجابت (تربیت) و تقدم تلاوت به‌عنوان پیش‌نیاز هر دو مقوله تزکیه و تعلیم، این تفاسیر نمی‌توانند توجیه‌گر تفاوت همنشینی باشند.

نگارنده با تأکید بر ظواهر قرآنی، تفاوت همنشینی را بر اساس تفاوت نگاه بشری و زاویه دید افقی حضرت ابراهیم (ع) در مقایسه با ترتیب الهی مراحل تربیت تبیین می‌کند. براین اساس، این تفاوت همنشینی نشان‌دهنده‌ی ترتیب صحیح مراحل تربیت از دیدگاه خداوند است. یافته‌های این پژوهش می‌تواند به‌عنوان الگویی برای طراحی برنامه‌های تربیتی مبتنی بر مراحل قرآنی مورد استفاده قرار گیرد.

واژه‌های کلیدی: تلاوت، تعلیم، تزکیه، تفاسیر، تقدم، آیات قرآن

مقدمه

اعجاز قرآن کریم به همنشینی کلمات و کاربست آن‌ها وابسته است. از این رو درآیاتی که درباره محور خاصی با همنشینی متفاوت سخن می‌گوید، باید تأمل کرد. یک گروه از این آیات، چهار آیه‌ای هستند که به هدایت پیامبر صلی‌الله علیه و آله و سلم اشاره می‌کنند و تلاوت، تزکیه و تعلیم کتاب و حکمت را با همنشینی متفاوت به‌عنوان مراحل هدایت بیان می‌کند. دقت و تحلیل این دسته از آیات افزون بر آن که رهیافتی به اعجاز قرآنی است، راهبرد هدایتی برای مربیان بر مبنای مراحل هدایت در قرآن را نیز روشن می‌کند. در نگاه دینی، اساسی‌ترین متن برای طراحی ساختار هدایت، قرآن است. هدایت قرآنی با سرشت انسان هماهنگ است؛ و او را برای رسیدن به کمال بشری در زندگی مادی و معنوی مدد می‌رساند. در فرهنگ قرآن تعلیم گام اول هدایت نیست و اگر مراحل پیش از تعلیم به‌درستی سامان نیابد، تعلیم سودمند نخواهد بود. به همین دلیل بسیار مهم است که در روش‌های هدایتی قرآن تأمل نماییم تا بتوانیم روش هدایتی صحیح را از آن استخراج کنیم.

مسئله پژوهش این است که از منظر قرآنی، بین همنشینی این واژه‌ها چه رابطه‌ای است؟ آیا باید تزکیه را بر تعلیم یا تعلیم را بر تزکیه مقدم داشت یا آن که همزمانی، مطلوب‌ترین شیوه است؟

عمده پژوهش‌های انجام شده در این حوزه در رابطه با بررسی دین است و به هدف دین که هدایت با الگوگیری از روش پیامبر اسلام (ص) است کمتر پرداخته شده است.

خداوند در سوره احزاب، پیامبر اسلام (ص) را الگوی مناسب انسان‌ها معرفی کرده است: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ؛ (احزاب: ۲) «یقیناً برای شما در [روش و رفتار] پیامبر خدا الگوی نیکویی است»

برانگیخته شدن حضرت محمد (ص) به پیامبری از سوی خداوند، برای هدایت انسان‌ها بود و قاعده لطف پروردگار و حکمت او بر این امر حکم می‌نماید. با توجه به آیات قرآن، اگر هدایت الهی توسط پیامبران علیهم‌السلام صورت نمی‌گرفت، هدایت بشر میسر نمی‌شد و آن‌ها در گمراهی و ضلالت باقی می‌ماندند.

همان‌طور که خداوند در قرآن می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ؛ (جمعه: ۲). «اوست که در میان مردم بی‌سواد، پیامبری از خودشان برانگیخت تا آیات او را بر آنان بخواند و آنان را تزکیه کند و به آنان کتاب و حکمت بیاموزد و آنان به یقین پیش از این در گمراهی آشکاری بودند»

بنابراین تلاوت، تزکیه و تعلیم کتاب و حکمت عامل هدایت و نجات از گمراهی بشر است. هدایت پیامبر اسلام (ص) عاملی بود که از مردمان عصر جاهلیت، انسان‌هایی را به وجود آورد که بعد از گذشت نیم قرن از طلوع اسلام، فرمانروای نیمی از جهان شوند.

لذا هدف از این تحقیق تبیین ترتیب مراحل هدایتی پیامبر (ص) در قرآن و با محوریت تلاوت، تزکیه و تعلیم است تا با الگوگیری از آن، مراحل هدایت صحیح عرضه گردد. به بیان دیگر تلاش دارد چگونگی تحقق هدف دین (هدایت بشر) توسط پیامبر اسلام (ص) را از آیات قرآن استخراج نماید.

۱. مبانی نظری پژوهش

در این قسمت از پژوهش به مرور سوابق مطالعاتی و همچنین مفهوم شناسی واژگان کلیدی پژوهش خواهیم پرداخت:

۱-۱. پیشینه پژوهش

در خصوص ترتیب تلاوت، تزکیه و تعلیم در آیات قرآن، پژوهش‌های متعددی انجام شده است. از آن جا که تمرکز این مقاله بر نقد دیدگاه مفسران است، در این بخش به بررسی کلی پژوهش‌های مرتبط که عمدتاً بر مبنای تفاسیر قرآنی نگاشته شده‌اند، پرداخته می‌شود.

در مجموع، سه دیدگاه اصلی در این زمینه مطرح شده است:

۱-۱-۱. محدودیت زمانی برای تقدم تزکیه بر تعلیم

برخی از پژوهش‌گران تقدم تزکیه بر تعلیم را محدود به شرایط خاص دوران بعثت دانسته و آن را یک اصل تربیتی فراگیر نمی‌دانند.

محمد حسنی (۱۳۸۵) در مقاله‌ای با این رویکرد بیان می‌کند: «تقدم تزکیه بر تعلیم در آیات قرآن، معطوف به شرایط اجتماعی خاص دوران بعثت است و یک قاعده کلی و همیشگی در تربیت محسوب نمی‌شود. همچنین، این تقدم بیشتر ناظر بر محتوای خاص آموزش‌های پیامبر (ص) بوده و فرض تقدم رتبه‌ای تزکیه بر تعلیم، باعث جدایی و تمایز نادرست میان تعلیم و تربیت می‌شود.» (حسنی، ۱۳۸۵: ص ۱۱۹).

این دیدگاه، با توجه به خاتمیت پیامبر (ص) و جاودانگی قرآن، محل تأمل است؛ زیرا خاتمیت اقتضا می‌کند که دستورات الهی برای تمام اعصار معتبر باشد. علاوه بر این، استدلال این نظریه بر عدم تمایز میان تعلیم و تربیت استوار است، درحالی‌که در قرآن، واژه «تربیت» به معنای رشد جسمانی و بدنی به کار رفته است (اسراء: ۲۴). بر این اساس، استناد این نظریه به عدم تمایز میان تعلیم و تربیت، نیازمند بازنگری است (باقری، ۱۳۸۶، ج ۴: ص ۳۸).

۱-۱-۲. تعلیم، مقدمه تزکیه است

دومین دیدگاه، تعلیم را مقدم بر تزکیه دانسته و به آیه ۱۲۹ سوره بقره استناد می‌کند که در آن تعلیم بر تزکیه مقدم شده است.

علامه طباطبائی (۱۴۱۷ ق) تصریح می‌کند: «آیه‌ای که در آن تعلیم بر تزکیه مقدم شده است، در مقام درخواست حضرت ابراهیم (ع) از خداوند است. از آنجاکه در عالم خارج، علم مقدمه عمل است، در این آیه تعلیم قبل از تزکیه ذکر شده است. اما در آیاتی که تزکیه بر تعلیم مقدم شده، توصیف نحوه تربیت پیامبر (ص) از مؤمنان است و در این مقام، تزکیه بر تعلیم اولویت دارد.» (طباطبائی، ج ۱۹: ص ۴۴۷).

بر اساس این نظریه، علم به آموزه‌های دینی، عامل ایجاد انگیزه برای تزکیه است. با این حال، این دیدگاه به این نکته توجه نکرده که آگاهی لازم برای تزکیه، صرفاً از طریق تعلیم کتاب و حکمت حاصل نمی‌شود. بلکه تلاوت آیات نیز می‌تواند این آگاهی را فراهم کند. این نکته در بخش نقد تفاسیر مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۱-۳. تقدم تزکیه بر تعلیم

دیدگاه سوم، تقدم تزکیه بر تعلیم را به عنوان یک اصل قرآنی پذیرفته و استناد آن را به خود آیات قرآن دانسته است.

زهرا عباسی (۱۳۹۱) در پایان نامه خود با بررسی تقدیم و تأخیر تعلیم و تزکیه می‌نویسد: «در دعای حضرت ابراهیم (ع)، تقدم تعلیم بر تزکیه نشان‌دهنده وضعیت طبیعی آموزش علوم نظری است، اما مواردی که تزکیه مقدم ذکر شده، این تقدم زمانی نیست، بلکه تقدم رتبی است. در این موارد، مقصود از در علم، علم حضوری و شهودی است که تنها از طریق تزکیه و طهارت روح حاصل می‌شود.» (عباسی، ۱۳۹۱، چکیده)

علی سلیمی (۱۳۹۱) نیز بر این باور است که: «تلاوت، نخستین وظیفه پیامبران و ابزار آشنایی با معارف الهی است. اما تقدم تلاوت بر تزکیه و تعلیم، لزوماً به معنای برتری آن نیست. در آیه‌ای که تعلیم بر تزکیه مقدم شده، به دلیل اینکه در مقام دعا ترتیب الفاظ اهمیت ندارد، این تقدم و تأخر مشاهده می‌شود. اما در سه آیه دیگر که خداوند در مقام اجابت دعای حضرت ابراهیم (ع) است، تزکیه را بر تعلیم مقدم می‌دارد که نشان از اهمیت آن دارد» (سلیمی، ۱۳۹۱: ص ۵۵).

این دو دیدگاه مبتنی بر تفاسیر مختلف قرآنی است. با این حال، با توجه به اینکه مفاهیم تلاوت، تزکیه و تعلیم در تمامی آیات چهارگانه دارای معنای واحدی هستند و همچنین هدف دعا و اجابت در تربیت یکسان است، این تفاسیر نیز قابل نقد بوده و در بخش‌های بعدی مقاله مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

جمع‌بندی پیشینه پژوهش:

مطالعات پیشین پیرامون تقدم و تأخر تزکیه و تعلیم، بر سه دیدگاه کلی تأکید داشته‌اند:

برخی تقدم تزکیه بر تعلیم را محدود به شرایط زمانی خاص دانسته‌اند، برخی تعلیم را مقدمه‌ای ضروری برای تزکیه می‌دانند و گروهی دیگر تقدم تزکیه را دارای مبنای رتبی و ارزشی می‌دانند. پژوهش حاضر، با بررسی دقیق این دیدگاه‌ها، تلاش دارد با استناد به ساختار قرآنی، علت تفاوت همنشینی را از زاویه‌ای جدید مورد تحلیل قرار دهد.

۲-۲. مفهوم شناسی

در این بخش به بررسی مفاهیم کلیدی سه واژه‌ی تلاوت، تزکیه و تعلیم می‌پردازیم.

۲-۲-۱. تلاوت:

تلاوت از ریشه «ت.ل.و» در لغت به معنای متابعت است. (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۸: ص ۱۳۴) متابعت گاهی جسمانی و گاهی با پیروی از مواعظ و حکمت‌ها و گاهی با قرائت و تدبیر در معناست. (اصفهانی، ۱۴۱۲: ص ۱۶۷) مانند: «إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَّنْ تَبُورَ»؛ قطعاً کسانی که همواره کتاب خدا را تلاوت می‌کنند و نماز را برپا می‌دارند و از آنچه روزی آنان کرده‌ایم در نهان و آشکار انفاق می‌کنند، تجارتی را امید دارند که هرگز کساد و نابود نمی‌شود. (فاطر: ۲۹) البته در دو صورت اول مصدرش «تَلَوْ» و «تَلُوْا» و در صورت سوم «تَلَاوْهُ» است. راغب برای متابعت جسمانی نمونه‌ای قرآنی نیاورده است؛ ولی برخی آیه «وَالشَّمْسُ وَضُحَاهَا وَالْقَمَرُ إِذَا تَلَاها» (شمس: ۲ و ۱) را از این دست دانسته‌اند (میبدی، ۱۳۷۱، ج ۱۰: ص ۵۰۵).

ابن منظور نیز هرچند معنای مشابهی برای ریشه «تلو» بیان می‌کند، لیکن تلاوت قرآن را صرفاً به همان معنای قرائت بیان کرده و افزوده است که برخی آن را برای هر کلامی تعمیم داده‌اند. (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۴: ص ۱۰۲) در قاموس قرآن به معنای تبعیت و از پی رفتن برای واژه «تلاوت» تصریح شده و آمده است: «خواندن آیات خدا و تدبیر در آن را، از آن جهت تلاوت می‌گویند که متابعت از آن هاست. شخص قاری گویا در پی کلمات و معانی می‌رود (قرشی، ۱۴۱۲: ص ۲۷۹).

مصطفوی در التحقیق آورده است: اصل واحد در این ماده قرار گرفتن بعد از شی به‌طور ظاهری است؛ به این صورت که شخص تالی، شی مورد تلاوت را در جلوی خود قرار داده و خود در پشت سر آن قرار گیرد. و از این جا حقیقت معنای تلاوت قرآن مشخص می‌شود: تلاوت کننده، قرآن یا بخشی از آیات و کلمات آن را در

جلوی خود قرار می‌دهد. ممکن است تلاوت در مقام ظاهر و آشکار کردن یا ابلاغ و رساندن یا تکریم و تعظیم یا تبعیت و پیروی یا غیر آن باشد. حال فرقی نیست در این که آیا این تلاوت از راه قرائت باشد یا تبعیت یا غیر آن (مصطفوی، ۱۴۱۶، ج ۱: ص ۳۹۴).

بنابراین گوهر معنایی تلاوت، متابعت است که با توجه به قرابت قرائت و تلاوت و درعین حال تمایز آن دو، تلاوت آیات الهی توسط پیامبر (ص) به معنای قرائتی است که به منظور تبعیت انجام شود. مشتقات ریشه «تلو» در قرآن ۶۳ بار آمده است.

۲-۲-۲. تزکیه

تزکیه از ماده «ز.ک.و» و در لغت به معنای استوار ساختن و دور کردن شیء از عیب و کاستی (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۳۴۸) و ایجاد رشد، برکت و طهارت در آن (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۱۷)، (ابن اثیر جری، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۱۰۷)، (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۶، ص ۶۴). یا به معنای دور دانستن شیء از عیوب و گواهی به پاکی و طهارت آن (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۵: ص ۳۹۴)، (مصطفوی، ۱۴۱۶، ج ۴: ص ۲۹۳) است.

برخی معنای اصلی تزکیه را کنار زدن نادرستی‌ها از امور صحیح دانسته و دیگر معانی را از لوازم و آثار آن به حساب آورده (مصطفوی، ۱۴۱۶، ج ۴، ص ۲۹۳) و افزوده‌اند: تفاوت تزکیه با تطهیر و تهذیب در این است که در تطهیر دستیابی به «طهارت» در برابر «رجس» و در تزکیه کنار زدن آنچه باید کنار گذاشته شود و در تهذیب، حاصل شدن صلاح و خلوص، موردنظر است. (مصطفوی، ۱۴۱۶، ج ۴: ص ۲۹۴). البته به گفته برخی تزکیه مبالغه در تطهیر است. (فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۲: ص ۳۷۱)، (طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۹۲) عده‌ای هم گفته‌اند: تطهیر پیراستن و تزکیه آراستن است (ابن عاشور، بی تا، ج ۱۱: ص ۲۳).

به عبارت دیگر تطهیر بیرون راندن آلودگی‌ها و پاک کردن شیء است تا آماده رشد و نمو گردد و تزکیه رشد دادن و به شکوفایی رساندن آن است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۹: ص ۳۷۷).

بنابراین تزکیه هم به معنای دور کردن شیء از عیب و نقص و هم به معنای رشد و نمو است؛ زیرا دوری از عیب و نقص به خودی خود، رشد و نمو را ایجاد می‌نماید. با توجه به معنای لغوی، تزکیه‌ای که پیامبر ص برای امت انجام می‌دهد، مقدماتی است که منجر به دور شدن از عیب و نقص و رسیدن به رشد و تعالی است؛ زیرا در

اسلام تزکیه به معنایی که بیان شد لازم است که با اراده‌ی خود فرد محقق شود و دوری از عیوب و رسیدن به رشد با اجبار پیامبر ص میسر و مقبول نیست. معنای مشتقات ریشه «زکو» در قرآن ۵۹ بار آمده است.

۲-۲-۳. تعلیم

تعلیم و تعلم برگرفته از واژه علم و از مشتقات آن است که در باب تفعیل و تفعّل (ثلاثی مزید) به کار رفته است تا معنای آموزش دادن و نیز آموزش گرفتن را بیان دارد.

راغب اصفهانی می‌نویسد: تعلیم اختصاص به اموری دارد که با تکرار و فراوانی همراه باشد تا از این تکرار اثری در نفس متعلم به وجود آید. برخی در بیان معنی تعلیم گفته‌اند: تعلیم آگاه کردن نفس برای تصور معانی است و تعلم، آگاه شدن نفس بر آن است. سایر کتاب‌های لغت به واژه تعلیم نپرداخته‌اند. (اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۵۸۰) مشتقات واژه علم در قرآن ۸۵۴ بار آمده است.

۳. آیات چهارگانه تلاوت، تزکیه و تعلیم

آیات چهارگانه‌ای که در آن سه واژه تلاوت، تزکیه و تعلیم در کنار هم آمده است، به لحاظ ترتیب این سه مؤلفه به دو گروه تقسیم می‌شوند:

۳-۱. در یک آیه از آیات چهارگانه ابتدا تلاوت، بعد تعلیم و سپس تزکیه آمده است. این آیه عبارت است از «رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ وَ يُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ»؛ پروردگارا! در میان آنان پیامبری از خودشان برانگیز، که آیات تو را بر آنان بخواند و آنان را کتاب و حکمت بیاموزد و تزکیه شان کند زیرا تو توانای شکست‌ناپذیر و حکیمی» (بقره: ۱۲۹).

۳-۲. در سه آیه از این آیات چهارگانه ابتدا تلاوت، بعد تزکیه و سپس تعلیم آمده است. این آیات عبارتند از:

«كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَ يُزَكِّيكُمْ وَ يُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ وَ يُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ»؛ (بقره: ۱۵۱) «همان طوری که پیامبری از خودتان فرستادیم تا آیات ما را برایتان بخواند و شما را تزکیه کند و کتاب و حکمت به شما بیاموزد و آنچه را که نمی‌دانستید به شما تعلیم دهد»

«لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيهِمْ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ وَ إِنَّ كُنُوزًا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ»؛ (آل عمران: ۱۶۴) «خداوند بر اهل ایمان منت گذاشت که از بین

آنها پیامبری از خودشان برانگیخت تا آیات الهی را برای آنها بخواند و پاکشان کند و کتاب و حکمت بیاموزد، گرچه پیش از آن در گمراهی آشکار بودند»

«هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» ؛ (جمعه: ۲) «اوست که در بین مردم درس نخوانده پیامبری از خودشان مبعوث کرد تا آیات خدا را برای آنها تلاوت کند و آنان را تزکیه نماید و کتاب و حکمت را به آنها بیاموزد. هر چند قبل از آن، در گمراهی آشکاری بودند»

تلاوت، تزکیه و تعلیم، صرفاً در این چهار آیه از آیات قرآن کریم در کنار هم بیان شده است، که هرکدام از لحاظ لغوی مورد مذاقه قرار گرفت.

در تمام آیات چهارگانه، قبل از سه مؤلفه‌ی تلاوت، تزکیه و تعلیم، واژه‌ی رسول آمده است که منظور از آن حضرت محمد ص است. برای اثبات انطباق واژه‌ی رسول بر حضرت محمد ص در آیه‌ای که دعای حضرت ابراهیم ع را مطرح می‌نماید و تعلیم بر تزکیه مقدم شده است، دو روایت مطرح است:

رسول خدا صلی‌الله علیه و آله و سلم فرمودند: دعای حضرت ابراهیم (ع) و بشارت عیسی (ع) من هستم. که منظور از دعای حضرت ابراهیم علیه‌السلام، آیه‌ی مذکور است. این روایت از حسن و قتاده و جمعی از علماء نقل شده است (طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۲: ص ۶۱).

حضرت ابراهیم ع در این آیه می‌فرماید: «رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ» (بقره: ۱۲۹) که منظور از آن ذریه‌ی حضرت ابراهیم (ع) است که در مکه و حوالی آن اقامت دارند. درحالی‌که این خصوصیت غیر از حضرت محمد (ص) بر هیچ‌کس قابل تطبیق نیست. (پیشین)

۴. بررسی دیدگاه مفسران در خصوص تفاوت همنشینی واژه‌ها

در رابطه با تفاوت همنشینی سه واژه تلاوت، تزکیه و تعلیم در آیات چهارگانه در تفاسیر دو نظر وجود دارد:

۴-۱. تفاوت مقام دعا و تربیت

دلیل اول که برای تفاوت همنشینی تلاوت، تزکیه و تعلیم در آیات چهارگانه در تفاسیر بیان شده است در رابطه با تفاوت سیاق مقامی بین آیه‌ای که دعای حضرت ابراهیم (ع) است و آیاتی که در مقام تربیت یا به عبارت دقیق‌تر هدایت است می‌باشد.

علامه طباطبایی ذیل آیه دوم سوره مبارکه جمعه می‌نویسند: «در این آیه شریفه مسئله تزکیه را قبل از تعلیم کتاب و حکمت ذکر کرده و در دعای ابراهیم، تعلیم کتاب و حکمت را جلوتر از تزکیه ذکر کرد، و این بدان جهت بوده که آیه مورد بحث در مقام توصیف تربیت رسول خدا (ص) برای مؤمنین امت است. و در مقام تربیت، تزکیه مقدم بر تعلیم علوم حقه و معارف حقیقیه است و اما در دعای ابراهیم مقام، مقام تربیت نبود، تنها دعا و درخواست بود، از خدا می‌خواست که این زکات و علم به کتاب و حکمت را به ذریه‌اش بدهد، و معلوم است که در عالم تحقق و خارج، اول علم پیدا می‌شود، بعد تزکیه، چون تزکیه از ناحیه عمل و اخلاق تحقق می‌یابد، پس اول باید به اعمال صالح و اخلاق فاضله عالم شد، و بعد به آن‌ها عمل کرد تا به تدریج زکات (پاکی دل) هم به دست آید» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۹: ص ۴۴۷).

با توجه به این دیدگاه آیه‌ای که در آن تعلیم بر تزکیه مقدم شده است، دعای حضرت ابراهیم (ع) را بیان می‌کند. که آن هم ناظر به عالم تحقق و خارج است، بنابراین ابتدا باید علم موجود باشد تا بر اساس آن علم، تزکیه که امری عملی است ایجاد گردد. اما در سه آیه‌ای که تزکیه بر تعلیم مقدم شده است، تربیت پیامبر (ص) را توصیف می‌کند و در تربیت، تزکیه بر تعلیم مقدم است.

بنابراین برخی با تفاوت نهادن سیاق مقامی دو آیه بر این باورند که در مقام تربیت، تزکیه بر تعلیم مقدم است و در مقام دعا و درخواست که مرتبط با عالم خارج است، تعلیم بر تزکیه مقدم است.

نقد:

الف. این که حضرت ابراهیم (ع) در این آیه در مقام دعا است، صحیح می‌باشد؛ اما حضرت ابراهیم (ع) در مقام دعا، چه چیزی جز هدایت ذریه اش را از خداوند درخواست کرده است؟ او رستگاری و هدایت آن‌ها را از خداوند طلب می‌نماید که لازمه هدایت یافتن، انجام مراحل سه گانه است. بنابراین تفاوت سیاق دعا برای هدایت و سیاق هدایت نمی‌تواند دلیل مناسبی برای تفاوت همنشینی تزکیه و تعلیم در آیات باشد.

ب. زمانی تقدم تعلیم برای فراهم نمودن مقدمات تزکیه ضرورت می‌یابد که قبل از تزکیه و تعلیم مؤلفه دیگری وجود نداشته باشد. و در این آیات، پیامبر (ص) قبل از امر به تزکیه به امری دیگر مأمور نشده باشد. اما در هر چهار آیه، پیامبر (ص)، قبل از مأموریت تزکیه، به تلاوت آیات الهی مأمور می‌گردد. تلاوت آیات الهی توسط پیامبر (ص) علم موردنیاز جهت تزکیه را فراهم می‌سازد.

پ. سه آیه‌ای که به استجابت دعای حضرت ابراهیم (ع) اشاره می‌کند و هدایت مؤمنین را بیان می‌کند، نه تنها امری انتزاعی و ذهنی نیست، بلکه از دعا و درخواست هدایت، به تحقق و عالم خارج نزدیک‌تر است. بنا برآنچه گفته شد، این دلایل نمی‌تواند دلیل این تفاوت همنشینی باشد.

۲-۴. تفاوت وجود خارجی با اهمیت و رتبه

دلیل دومی که برای تفاوت همنشینی تلاوت، تزکیه و تعلیم در آیات چهارگانه در تفاسیر بیان شد، اهمیت بیشتر تزکیه نسبت به تعلیم است. اگرچه ارجحیت ارزشی تزکیه بر تعلیم سخنی درست است. برخی مفسران معتقدند، اگرچه تعلیم از جهت وجود خارجی بر تزکیه مقدم است؛ اما از جهت اهمیت و رتبه از آن متأخر است؛ زیرا مقدمه و وسیله‌ی رسیدن به تزکیه، تعلیم است و اگر امکان تزکیه بدون تعلیم بود، تعلیم ضرورتی نداشت (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ج ۲-۱: ص ۱۶۱).

بنابراین زمانی که حضرت ابراهیم (ع) با تقدم تعلیم بر تزکیه درخواست خود را بیان می‌کند، خداوند در اجابت دعای او تزکیه را بر تعلیم مقدم می‌نماید تا ارزش و رتبه تزکیه بر تعلیم را بیان کند (قرائی، ۱۳۸۳، ص ۲۰۵). در این دیدگاه، دلیل تقدیم تعلیم بر تزکیه، از جهت وجود خارجی است و دلیل تقدیم تزکیه بر تعلیم اهمیت و رتبه است. سایر تفاسیر قرآن کریم، در رابطه با همنشینی این آیات چهارگانه، یا ساکت‌اند و یا دلایلی مشابه این دو دلیل آورده‌اند.

نقد:

این امر نمی‌تواند دلیل این تفاوت باشد؛ زیرا در هر چهار آیه موردنظر سه مؤلفه‌ی تلاوت، تزکیه و تعلیم در کنار هم و بدون فاصله آمده‌اند و با واو عاطفه بر هم عطف شده‌اند. بنابراین هیچ دلیلی وجود ندارد که به همنشینی تزکیه و تعلیم بدون در نظر گرفتن تلاوت پردازیم.

در همنشینی تلاوت، تزکیه و تعلیم در هر چهار آیه، تلاوت بر دو مؤلفه‌ی تزکیه و تعلیم مقدم شده است. بنابراین اگر علت تقدم تزکیه بر تعلیم را از جهت رتبه و اهمیت و ارجحیت ارزشی آن در نظر بگیریم، باید ارجحیت ارزشی تلاوت را بر تزکیه و تعلیم نیز بپذیریم؛ زیرا دلیلی بر حذف مؤلفه‌ی تلاوت از دو مؤلفه‌ی تزکیه و تعلیم نداریم و در هر چهار آیه به شکل یکسانی این سه مؤلفه در کنار هم قرار گرفته‌اند.

با توجه به آن چه بیان شد، این دلایل نمی‌تواند دلیل تفاوت همنشینی تزکیه و تعلیم در آیات چهارگانه در کلام حکیمانه الهی باشد. بنابراین در این قسمت به دلایل دیگری برای این همنشینی می‌پردازیم.

۳-۴. دلایل برگزیده تفاوت همنشینی

دلایل پیشین به علت عدم تفاوت میان سیاق مقامی درخواست هدایت و سیاق مقامی هدایت، اشتراک موضوع دعا و اجابت (هدایت)، اشتراک تحقق آن‌ها در عالم خارج و با عنایت به وجود و مکفی بودن مؤلفه تلاوت قبل از دو مؤلفه تزکیه و تعلیم در هر چهار آیه، پذیرفته نشد. اکنون در نگاهی جدید دلایل تفاوت همنشینی سه مؤلفه‌ی تلاوت، تزکیه و تعلیم را بیان می‌کنیم.

از نظر ما همنشینی تلاوت، تزکیه و تعلیم در هر چهار آیه بر اساس ترتیب مراحل هدایت و آموزش آن به بشر است؛ زیرا دعای حضرت ابراهیم (ع)، درخواست هدایت است و استجابت دعای او تحقق هدایت است. بنابراین نیاز به عدول از ظاهر قرآن و توجیه آن نیست. حضرت ابراهیم (ع) هدایت امت را از خداوند درخواست می‌نماید و از خداوند طلب می‌نماید که پیامبری بفرستد که با تلاوت آیات الهی، تعلیم کتاب و حکمت و تزکیه، امت را هدایت نماید. و خداوند متعال در سه آیه از آیات قرآن کریم پاسخ حضرت ابراهیم (ع) را با همنشینی تلاوت، تزکیه و تعلیم کتاب و حکمت به‌عنوان ترتیب صحیح مراحل هدایت بیان می‌نماید و به جهت تأکید، آن را در سه آیه تکرار می‌نماید.

اما در رابطه با تفاوت مراحل هدایت از نگاه حضرت ابراهیم (ع) و علت این که او تعلیم را بر تزکیه مقدم داشته است دو نکته را باید در نظر بگیریم:

۴-۱. زاویه دید افقی و در طول زمان حضرت ابراهیم (ع)

حضرت ابراهیم (ع) در زمان حیات خویش از خداوند متعال درخواست می کند و اجابت دعای خویش را سال ها بعد از درخواستش از خداوند می خواهد. بنابراین نگاه او به شرایط معاصر خود نیست، بلکه زاویه دید او افقی و در طول زمان است. به این شکل که ابتدا از خداوند درخواست پیامبری از فرزندان خود دارد. «رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ». سپس هدف بعثت که هدایت امت است را اینگونه از خداوند طلب می نماید. اولاً، تلاوت آیات الهی برای بشر توسط پیامبر که مقدمات لازم جهت تعلیم و تزکیه را فراهم می کند. ثانیاً، تعلیم کتاب الهی و حکمت توسط پیامبر (ص)

ثالثاً، تزکیه بشر به واسطه تعلیم کتاب الهی و ولایتی که پیامبر اسلام برای بشر در طول تاریخ باقی می گذارد. با وجود کتاب الهی و ولایت در میان مردم، اسباب تزکیه به معنای رشد و هدایت بشر در نسل های بعد نیز فراهم می شود.

بنابراین حضرت ابراهیم ع با نگاه افقی و در طول زمان، هدایت بشر در تمام اعصار از زمان بعثت پیامبر ص را درخواست می نماید. پس او نیز ترتیب زمانی را مدنظر داشته است و مراحل هدایت را با همنشینی تلاوت، تعلیم و تزکیه بیان می کند.

در رابطه با معنای کتاب و حکمت در آیات چهارگانه نیز، نگارنده و همکاران در مقاله ای تحت عنوان "همنشینی کتاب و حکمت در قرآن و زایش مفهومی نو" بیان می کنند:

مخاطب کتاب و حکمت در تمام آیات قرآن کریم، تنها دو گروه هستند که عبارت اند از: انبیا علیهم السلام و امت پیامبر (ص).

با توجه به آیات و روایات مرتبط با رسالت پیامبر ص، تطبیق تعلیم قرآن با تعلیم کتاب امری روشن و واضح است. اما در رابطه با معنای حکمتی که در کنار کتاب آمده است، تفاسیر مختلفی شده است که بررسی خصوصیت حکمت در کل آیاتی که این دو مؤلفه را در کنار دارد، رسیدن به معنای واحد را ممکن می سازد. این خصوصیات عبارت اند از: بهره مندی اختصاصی اولوالباب از حکمت علی رغم عمومیت تعلیم، تکرار امر

تعلیم حکمت به پیامبر، نعمت ثقیل الهی، واکنش حسودانه یهود به نعمت حکمت و... بنابراین از مجموع تخصیص تعلیم حکمت به انبیا علیهم السلام و امت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و تکرار آن به دست می آید که معنای حکمت در چهار آیه قرآن که با کتاب همنشین شده است به معنای ولایت امیرالمؤمنین علیه السلام است که در قالب عنوان حکمت باید به مسلمانان تعلیم داده می شد (رضائی، ۱۳۹۹: ص ۲۶).

۴-۲. نگاه بشری حضرت ابراهیم (ع)

حضرت ابراهیم (ع) از جنس انسان و بشر است و در نگاه بشری او، تلاوت و تعلیم کتاب و حکمت به معنای تعلیم کتاب الهی و ابلاغ ولایت، مقدماتی برای تزکیه و رشد بشر هستند. درواقع سبب انجام تزکیه، تلاوت و تعلیم قبل از آن است.

اما خداوند متعال در هر سه آیه ای که به اجابت دعای حضرت ابراهیم (ع) اشاره می کند، تزکیه را بعد از تلاوت و قبل از تعلیم می آورد. بیان نمودن دعای حضرت ابراهیم (ع) با ترتیب تلاوت، تعلیم و تزکیه در یک آیه و اجابت آن از سوی خداوند با همنشینی متفاوت و با ترتیب تلاوت، تزکیه و تعلیم و تکرار آن در سه آیه، آموزشی در جهت ترتیب صحیح هدایت از جانب خداوند برای بشر است. درواقع خداوند با بیان و تکرار این ترتیب مراحل هدایت نبوی را این گونه بیان می کند.

اولاً، تلاوت آیات الهی توسط پیامبر (ص) که منظور از آن قرائتی است که به منظور تبعیت نمودن افراد از تذکر موجود در آیه انجام می گیرد.

ثانیاً، تزکیه بشر بر مبنای آیات تلاوت شده توسط پیامبر (ص) و با عمل به دستورات موجود در آیات توسط خود افراد و به بیان دیگر به جای آوردن حق تلاوت که در آیه ی ۱۲۱ بقره به آن اشاره می کند. «الَّذِينَ آمَنُوا هُمْ أَلْكَتَابَ يَتْلُوهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ»؛ «کسانی که کتاب [آسمانی] به آنان داده ایم، آن را به طوری که شایسته آن است تلاوت می کنند، آنانند که به آن ایمان می آورند»

ثالثاً، تعلیم کتاب و حکمت به معنای تفصیل آیات و مباحث کلی موجود در قرآن و تعلیم جایگاه و مصداق ولایت. تا بشر بعد از عصر پیامبر ص نیز بتواند با این دو میراث گران بها مسیر هدایت را بیابد و بیماید. به بیان دیگر با تفاوت این همنشینی، خداوند تزکیه را مقدمه پذیرش تفصیل کتاب و ولایت توسط بشر بیان

می‌نماید. البته مأموریت پیامبر ص در این مرحله صرفاً تعلیم کتاب و حکمت به معنای ذکر شده است و پذیرش یا نپذیرفتن آن توسط مردم، مسئله‌ای دیگر است که خارج از موضوع این مقاله است

مفسران و محققان با محدود کردن مؤلفه‌های سه‌گانه به دو مؤلفه تزکیه و تعلیم و مورد غفلت قرار دادن مؤلفه تلاوت، سعی در توجیه تفاوت تقدیم و تأخیر تعلیم و تزکیه در آیات چهارگانه داشته‌اند. در صورتی که با نگاهی جامع به این سه مؤلفه، نیاز به توجیه ظاهر آیات نیست.

با توجه به ظاهر آیات قرآن کریم مبنی بر تأکید خداوند با تکرار در ۳ آیه بر مراحل هدایت نبوی با همنشینی تلاوت، تزکیه و تعلیم و پذیرش نگاه افقی و در طول زمان و بشری حضرت ابراهیم ع، نیازی به توجیه‌های ذکر شده در رابطه با تفاوت همنشینی در آیات چهارگانه نیست.

درواقع تلاوت آیات الهی به وسیله پیامبر ص برای عموم امت، مقدمات و معارف لازم جهت تزکیه را فراهم می‌کند. قرآن به این مسئله اشاره می‌کند که وقتی کافران به دوزخ رانده می‌شوند نگهبانان دوزخ به آنها می‌گویند: «أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِ رَبِّكُمْ وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ»؛ «آیا پیامبرانی از جنس خودتان به سویتان نیامدند که آیات پروردگارتان را بر شما بخوانند و شما را به دیدار این روزتان بیم دهند؟» کافران هم تلاوت آیات را تایید می‌کنند: «قَالُوا بَلَىٰ وَلَٰكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ»؛ «آری، [آمدند] ولی فرمان عذاب بر کافران محقق و ثابت شده است.» (زمر: ۷۱) بنابراین تلاوت جنبه عمومی و کافی جهت تزکیه دارد.

مرحله بعد با عنوان تزکیه و به معنای دور شدن از نقایص و رسیدن به رشد و نمو، به وسیله اراده خود فرد بر پیمایش یا عدم پیمایش این مسیر صورت می‌گیرد. به همین جهت خداوند به پیامبر ص می‌فرماید: «وَمَا عَلَيْكَ أَلَّا يَزَّكَّىٰ»؛ «در حالی که اگر پاک نشود، گناهی بر تو نیست.» (عبس: ۷) و پیامبر ص را مسئول مزکی شدن آن‌ها نمی‌داند.

فردی که آیات الهی بر او تلاوت می‌شود و بر اساس آن آیات، خود را تزکیه می‌نماید، پذیرای تعلیم کتاب به معنای مباحث کلی قرآن و تفصیل آن و تعلیم حکمت به معنای تعلیم جایگاه و مصداق ولایت می‌شود که پیامبر ص در آخرین مرحله ی هدایت که تعلیم کتاب و حکمت داشت به آن مامور و آن را اجرا نموده است.

۵. نتیجه‌گیری

در تفاسیر، دلایل تفاوت همنشینی تلاوت، تزکیه و تعلیم در چهار آیه از قرآن مجید، در دو علت کلی خلاصه می‌شود: ۱. تفاوت سیاق مقامی ۲. تفاوت وجود خارجی با اهمیت و رتبه این دو علت به دلیل تفاوت میان سیاق مقامی درخواست هدایت و سیاق مقامی هدایت، اشتراک موضوع دعا و اجابت (هدایت) و اشتراک تحقق آنها در عالم خارج و با عنایت به وجود و مکفی بودن مؤلفه تلاوت قبل از دو مؤلفه تزکیه و تعلیم پذیرفته نمی‌شود و نظر جایگزین بر پایه اولویت ظاهر قرآن به صورت ترتیب صحیح مراحل هدایت طرح می‌شود.

از نظر ما همنشینی تلاوت، تزکیه و تعلیم در هر چهار آیه بر اساس ترتیب مراحل هدایت است. حضرت ابراهیم ع با توجه به نگاه بشری و زاویه دید افقی و در طول زمان خود، ترتیب هدایت را با همنشینی تلاوت توسط پیامبر ص و تعلیم کتاب و حکمت توسط ایشان جهت فراهم نمودن مقدمات تزکیه و سپس تزکیه افراد در طول تاریخ و بر اساس مقدمات فراهم شده توسط پیامبر ص می‌داند و آن را از خداوند درخواست می‌نماید. و خداوند متعال در استجابت دعای او، تلاوت، تزکیه و تعلیم کتاب و حکمت را ترتیب صحیح مراحل هدایت بیان می‌نماید و این ترتیب را در سه آیه تأکید می‌نماید و با این تفاوت همنشینی، تزکیه را مقدمه پذیرش کتاب و حکمت به معنای قرآن و ولایت بیان می‌کند

با توجه به وجود مؤلفه تلاوت در هر سه آیه قبل از تزکیه و تعلیم، مشکل لزوم تعلیم قبل از تزکیه نیز منتفی است. به بیان دیگر با نگاهی جامع به این سه مؤلفه، نیاز به توجیه ظاهر آیات نیست.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارد.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن اثیر جزری، مبارک بن احمد. (۱۳۶۷ش). *النهایه فی غریب الحدیث و الاثر، محقق و مصحح: محمود محمد طناحی، قم: موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان*

۲. ابن عاشور، محمد بن طاهر. (بی تا). *التحریر و التنویر، «بی جا»*

۳. ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ق). *معجم مقاییس اللغة، محقق و مصحح: عبد السلام محمد هارون، قم: مکتبه الاعلام الاسلامی*

۴. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). *لسان العرب، بیروت: دار صادر*

۵. باقری، خسرو. (۱۳۸۶ش). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران: سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی*

۶. حسنی، محمد. (۱۳۸۵ش). «آیا تزکیه مقدم بر تعلیم است؟»، *مجله روان شناسی و علوم تربیتی، شماره ی ۳ و ۴، ص ۱۰۵-۱۲۷*

۷. دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۷۲ش). *سیره نبوی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات*

۸. راغب اصفهانی، ابو القاسم حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). *المفردات فی غریب القرآن، محقق: صفوان عدنان داوودی، بیروت: دارالعلم - دارالشامیه.*

۹. سلیمی، علی. (۱۳۹۱ش). «جایگاه، اهمیت و رابطه ی میان تزکیه و تعلیم در مباحث تربیتی قرآن کریم»، *پژوهش نامه ی معارف قرآنی، شماره ی ۹، ص ۵۱-۶۶*

۱۰. صادقی تهرانی، محمد. (۱۳۶۵ش). *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن*، قم: انتشارات فرهنگ اسلامی
۱۱. طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه ی علمیه قم
۱۲. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۶۰ش). *ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، مترجم: مترجمان، تهران: انتشارات فراهانی
۱۳. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۷ش). *ترجمه ی تفسیر جوامع الجامع*، مترجم: مترجمان، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی
۱۴. عباسی، زهرا. (۱۳۹۱ش). «تحلیل تقدیم و تاخیر تعلیم و تزکیه در معارف اسلام با تکیه بر قرآن»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان.
۱۵. فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ق). *کتاب العین*، قم: هجرت
۱۶. فیض کاشانی، ملا محسن. (۱۳۶۷ق). *تفسیر الصافی*، محقق: حسین اعلمی، تهران: الصدر
۱۷. قرائتی، محسن. (۱۳۸۳ش). *تفسیر نور*، تهران: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن
۱۸. قرشی بنایی، علی اکبر. (۱۴۱۲ق). *قاموس قرآن*، تهران: دارالکتب الاسلامیه
۱۹. مصطفوی، حسن. (۱۴۱۶ق). *التحقیق فی کلمات القرآن*، بیروت: موسسه الطباع و النشر .
۲۰. میبدی، رشید الدین احمد بن ابی سعد. (۱۳۷۱ش). *کشف الاسرار و عدۀ الابرار*، محقق: علی اصغر حکمت، تهران: امیر کبیر.